

Magyarországon sem oly terjedelemben, sem oly általános olvasottságban és mélységben nem jött létre ún. posztmonarchiás irodalom, mint Ausztriában, sem nosztalgikus hangnemben, sem szatirikus értelemben. Nyugodtan ki lehet mondani, hogy a 20. századi irodalomnak ez a válfaja Csehországban is és Horvátországban is, sőt még Észak-Olaszországban is nagyobb mennyiségben található meg, mint nálunk. Érdeemes volna ennek a jelenségnek az okait elemezve fölku-
tatni; annál is inkább, mivel ezek aligha pusztán politikaiak, hanem szorosabban vett társadalom- és művelődéstörténetiek is. Az egykori birodalom két felének szellemiségéről sokféle tanulsággal szolgálhatna az ilyenfajta elemzés, ám nagy bizonyító anyagot igényelne, amelyre ezúttal sem helyünk, sem alkalmunk.

A kettős monarchia szokásvilága és életformája Magyarországon egyetlenegy, valóban jelentős író, Krúdy Gyula életművében – sok-sok novellájában és regényében – szolgált témául és anyagként, mégpedig igen jellemző módon. Néhány művét németre is lefordították, és amint a különböző folyóiratok kritikái mutatják, nagy tetszéssel is fogadták. A bibliográfiák pedig azt bizonyítják, hogy ezek a könyvei, s persze szerzőjük neve, végképp beilleszkedett a posztmonarchiás irodalom-, művelődés- és szellemtörténetbe.

Természetesen más jelentős novellisták, regényírók és drámaszerzők is írtak erről a korszakról. Elég Babits *Halálfiaira*, Kosztolányi *Pacsirtájára*, Móricz Zsigmond *Kivilágos kivirradtigjára* utalni, vagy még inkább Molnár Ferenc színházi világára, még ha esztétikai értékben és életlátási mélységben nem közelítette is meg az előbbieket. Mégis, a mi irodalmunkban az alkotók sohasem koncentráltak oly állandóan és egyértelműen ezekre az életviszonyokra és ennek a világnak a hangulatára, mint ahogy ezt Krúdynál vagy felszínesebben ugyan, de Molnárnál is tapasztalhatjuk.

Ez a problematika és az irodalomnak ez a fajtája – mint már céloztam rá – nem zárult le Krúdyval. Ő szinte élete utolsó pillanatáig váltakozva, hol nosztalgikus és ironikus, hol vágyakozó és gúnyolódó, hol keményen realista és gyöngéden álmodozó atmoszférával, örökös hasadt kettősséggel írt e korszakról. S e kettősségtől nem tudott, de nem is akart megszabadulni. Szövegeinek modalitása, hangneme, viszonya az elmeséltekhez, a rajzolt figurákhoz és a földézett világhoz, egyszerre volt szomorkásan melankolikus és józanul éleslátású. Krúdy semmiképpen sem akart hamisítani. Tudta, hogy az a világ, amelyet ő visszavarázolt, már az előző század végén elmúlásra volt ítélve. Élesen látta ennek a

világnak a visszáját is, mégis igazában ennek a világnak a vonzásában érezte magát jól és otthonosan. Mégpedig e világnak biztonságot adó patriarchalizmusában, nyugalmat kínáló provincializmusában, bensőségesen intim beszélgetéseiben és magatartásmeghatározó konvencióiban. Valami olyasféle ragaszkodás és függés kötötte ehhez az elmúló világhoz, amelyet például Jane Austen esetében látunk a 18. század végével vagy Joseph Weinherber esetében Bécs kispolgári életvitelével és miliőjével kapcsolatban.

Krúdy világának értékrendje azonban Budapesten és a nagyobb vidéki városokban is csak a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveitől jellemezte és határozta meg a szokás- és életformákat. Ezek az értékek egyrészt ahhoz a lakosságelemhez tartoztak, amely a városokba költözött vidéki kismenességből állt, másrészt ahhoz, amely e városok eredeti kispolgárnépességének utódaiból került ki. Ez a két széles, félig összeolvadt réteg nagyrészt az alsó és középpolgársághoz tartozott. Tagjai hivatalnokok és szabadfoglalkozású intellektuelek, ügyvédek, mérnökök, kereskedők, tanárok, s nem utolsósorban zszurnaliszták, akiknek szinte mindenike tett valamiféle kísérletet az írás, az irodalom területén is.

E réteg szeme előtt – mint uralkodó ideál – egy sajátos embertípus lebegett, amelynek megnevezését szinte lehetetlen más nyelvre lefordítani. Ez a típus az Úriember, amelyet például németül talán a *der noble Mann*, *der herrschaftliche Mensch*, *der kulante Kavalier*, *der galante Gentelman* együttesen fejezhetne ki. Emberünket a birtokos úr flott modora jellemzi, mégha nem áll is mögötte valódi földbirtok. Díszes nemesi prédikátumot írhat a neve elé, hivatkozhat arra, hogy vidéken előkelő rokonsága van, és számtalan ismerőse abban a rétegben, amely a vezető szerepet játssza a magán- és közéletben. Ezek az emberek idejük nagy részét kávéházakban és vendéglőkben töltötték végeláthatatlan társalgásokkal, beszélgetésekkel. Jól ismerték egymást, és mindent tudtak egymásról; familiáris és finánciális viszonyaikat, úgyszintén valódi gazdasági és társadalmi pozícióikat. Ámde csak addig beszéltek mindezekről, ameddig ezt az Úriember-modor megengedte. Ismerték ezeknek a kávéházaknak és vendéglőknek a konyháját és a pincéjét éppen úgy, ahogy viszont ezeknek az „intézményeknek” a személyezte ismerte az ő ízlésüket és szokásrendjüket, de pénzügyi körülményeiket és valódi társadalmi helyzetüket is. Hogy ehhez az embertípushoz, ehhez az emberfajtához számíthasson valaki, egyáltalán nem volt szükséges magyarnak lennie, fontosabbak voltak a már említett tulajdonságok: általános fölfogás szerint e vonások a magyar földbirtokos mellett elsősorban a Monarchia hadseregének tisztjeit jellemezték.

A századfordulón, Krúdy ifjúkorában – ő maga is a vagyontalan provinciális kismenességből származott –, ez a réteg a nagyvárosi civilizáció és a nagypolgári életformák nyomására már a lakosság marginális területére szorult. Tagjai sziget-szerűen a város egyes előregedett részeiben vagy az olcsó elővárosokban laktak. Az a modor, az a manír azonban, amely jellemezte őket, mélyen begyökerezett a náluk jobb módú rétegekbe is, különösen a szerény jómódú középosztályba, amely szinte a valódi élet megtestesítőjének vélte ezt a visszasóvárgott ideált.

Az ómódi, szolidan berendezett kávéházak és vendéglők elsősorban művészek vagy úgynevezett művészek, zszurnaliszták vagy úgynevezett zszurnaliszták tanyái voltak. Azoké, akiket sovány erszénnyel bocsátott útra a sors. Mindent összevéve: ezekben a szivarfüstös lokalitásokban tovább folyt egy vidékies-közösségi, egy barátságos-társasági élet; vagy helyesebben, realizztikusabban és pontosabban mondva: annak csak a látszata, az illúziója.

Nagy tehetsége tette lehetővé Krúdynak, hogy társadalmi, társasági és lelki helyzeteket mélyen átéljen, és élményeit valódi epikában testesítse meg. Nagy irodalmi olvasottsága azonban nem párosult magasabb iskolázottsággal, és ismeretanyaga az európai szellem- és művelődéstörténet tekintetében is hézagos volt. Elbeszélésmódja szubjektív tapasztalataiból, érzelmvilágából, emlékkincséből ötvöződött, stílusát lírikus-atmoszférikus, melankolikus-álomszerű, vizionárius-mesélő és egyben ironikus-szkeptikus színezetek gazdagították. Mindenesetre azt a világot, amelyet olvasója elé állított, nem véglegesen lezárt múltként ábrázolta. Különösen nem úgy, hogy abból az olvasó, az elemző – megfelelő gondolati áttétellel – valaminő történetbölcseleti megokolást vagy szellemtörténeti konzekvenciákat vonhatott volna le.

Ezeket a konzekvenciákat és ezt a lezárságot az utónemzedék egyik legkiválóbb regényírójánál, Krúdy lelkesült és kritikus hívénél, rajongójánál, Márai Sándornál láthatjuk, különösen két, egészen kiváló műfajú könyvében. Az első egy regényszerű, mégpedig családregeényszerű stílba fogott önéletrajz: *Egy polgár vallomásai* (1934–35). A második pedig éppen Krúdyt vette tárgyául, mégpedig úgy, hogy egyszerre volt laudatio is és distancírozás is, hódolat is és búcsúvétel is írójától és az ő világától. *Szindbád hazamegy* (1940) – így hangzik a cím; benne a Szindbád név, amelyet a Krúdy-novellák egyik legkedvencebb és legtöbbször felbukkanó hőse visel, tulajdonképpen Krúdy alteregójaként szimbolikus szerepet tölt be.

Mi magyarázza Márainak ezt a bensőséges vonzódását Krúdy világához – s egyben éles distanciáját is? Ha futólag is, szólni kell Márai családi miliójéről, arról a világról, amelyből indult. Egy eredetileg német–osztrák famíliából származik, amelynek ősei a 17–18. században kézművesként, bányaszakemberként telepedtek le Magyarországon. A negyedik-ötödik generációban már jómódú és tekintélyt élvező hivatalnokok, sőt egyenesen patríciusok, nemesi levél birtokosai. Mégpedig Kassán, abban a városban tehát, amely sok historikus szerint – nem alaptalanul, nem jogtalanul – leginkább polgárvárosnak mondhatta magát. Kassa azonban nemcsak tipikus polgárváros volt, hanem rendkívül érdekes metszőpontja az első világháború előtti magyar társadalom összetevőinek. Püspöki székhely, sokféle iskolával, többségében kétnyelvű, katolikus lakossággal. (Magának Márainak is, akit eredetileg Großschmidnek hívtak, két anyanyelve volt, és egy ideig a *Frankfurter Zeitung* munkatársaként tevékenykedett.) Egyben katona- és jelentős kereskedőváros is Kassa, a magyar Alföld és az észak-magyarországi hegyvidék érintkezésponjtján. Északra tőle kicsi, ősi, német nyelvű

iparos- és kereskedővároskák, lutheránus lakosággal. Körülötte szlovák parasztfalvak, tőle délre magyar nagybirtokok és paraszttelepülések, köztük jó néhány kálvinista vallásúak. Emellett a város egyik első állomása a Galíciából bevándorolt s a Budapest és Bécs irányába vonuló zsidóságnak. A város huzamosabban sohasem állt török uralom alatt és egyaránt iparkodott távol tartani magát mind a magyar fölkelőktől, mind a császári-királyi csapatoktól. Féltekényen őrizte a maga autonómiáját. Ennek következtében az észak-magyarországi arisztokrata famíliáknak itt illett a patrícius polgárság életformájához is igazodni.

Márai családfája több irányba is elágazott. Volt rokonsága Bécsben, de Morvaországban is. Bécsben például gyakran látogatták azt a vidám kispolgári, hogy úgy mondjuk, operettfamíliát, amelynek leányai szívósan színpadi szerepre és szerencsés házasságra vágytak, s az időt az anyyira remélt boldog beteljesülésig orfeum- és kávéházbeli debütálásokkal, könnyű szerelmekkel töltötték ki. Egy morva nagybácsi pedig – agglegény és született fősvény – Bécsben nagy ügyvédi hírnévre tett szert, és előkelő nemesi családok financiális ügyeit intézte, mint a pénzügyek kitűnő szakértője; emellett szobaszocialista is volt, aki összeügyködött pénzét a mozgalomra fordította; ha azonban teoretikus előadást tartott, elvtársaitól csak neveltségben volt része. Egy másik nagybácsi a pesti egyetemnek volt híres előadója, akit mindmáig mint a magyar jogalkotás egyik legkitűnőbb képviselőjét tisztelnek. A családban azonban ott volt az alacsonyabb rokonság is: asztalosok, szabók, mészárosok. De rokoni kapcsolatokat mondhatott magának a nemesi középbirtokosságból is.

Az ifjú Márai előbb jogot, majd filozófiát is tanult a budapesti és a frankfurti egyetemen. Mint egészen fiatal, kezdő publicista és író lelkesülten fordult a vörös forradalom felé a háború végén. Ámde az ún. Tanácsköztársaság végnapjaira teljesen kiábrándult a marxista világmegváltásból. Konzervatív vagy jobboldali sohasem lett: társadalmi tekintetben liberálszociális, szociálliberális maradt élete végéig. Néhány jól megalkotott s néhány gyengébb regény után – amelyekben az egyesek és a generációk mentalitásának ellentétes szembenállását és egymásra ható összefüggését érzékeny pszichológiával ábrázolta – teremtette meg első, már említett mesterművét, az *Egy polgár vallomásait*. Újabb regények és ragyogó tárcapublicisztikák sora következett ezután, benne a már említett, nagy tetszéssel fogadott Krúdy-könyv, a *Szindbád hazamegy*.

A harmincas évek közepétől heves náciellenes és sürgetően pacifista cikkeket és eszmefuttatásokat adott közre, s mintegy hozzájuk csatlakozva egy kitűnően megszerkesztett drámát, a szokásosnál is nagyobb nyelvi bravúrral, a *Kassai polgárokat*. A polgári autonómia, az egyéni jog védelme ez – minden rasszista eszmével és abszolutisztikus állami beavatkozással szemben. S mint ismeretes, a második világháború után, bár éles előrelátásával igyekezett kívül maradni a közéleten, mint „individualista” és mint „liberális” a kollektívizmusról rajongó marxisták és némely populisták kereszttüzebe került. Nagyon korán fölismerte, mi fog ebben a térségben bekövetkezni, és előbb Nyugat-Európába, majd Ame-

rikába emigrált, ahol, mint tudjuk, 1989-ben magára maradva rákbetegség miatt önkézevel vetett véget életének. Hazájától való búcsúja idején azt mondta: el kell mennie, mert fél, hogy a hallgatás is tilos lesz számára, és parancsra kell hazudnia.

Márai jellegzetes típusa a sokoldalú, önállóan gondolkodó, mélyre hatoló intellektuelnek. Elméletileg is jelentős lélektani, társadalomelméleti, történeti, sőt történetfilozófiai olvasottság jellemezte. Jung és Freud, a fiatal Jaspers és Durkheim épp annyira ismertek voltak számára, mint Max Weber, Le Bon, Nietzsche, Spengler és Toynbee munkái – hogy csak néhányat említsünk. Évekig Párizsban élt, és így kitűnően beszélt franciául is. Ha a kortárs európai irodalmi irányok és szellemi törekvések rendjébe kívánjuk elhelyezni, akkor talán a Julien Green, Marcel Proust, Thomas Mann és Georges Duhamel által határolt négyzetben találhatjuk meg helyét. A két utóbbival egyébként személyes kapcsolata is volt.

Krúdy lelki adottságai és művészi képességei jelen voltak Márai habitusában is. Ámde ezeket a képességeket az ő esetében egyrészt egy fölötte kritikus intellektus, másrészt egy dezilluzionált, kiábrándult, polgári kultúrélmény vezérelte. Vallo-másaiban briliáns pszichológiai, szociológiai és szellemi körképét adja családjá, rokonsága, ismerősei köre egyes alakjainak és sorsuk rajzán keresztül a háború előtti magyar polgári világnak. A hangnem és a modalitás elbeszélésmódjában egyszerre volt együttérzően melankolikus és elhárítóan ironikus. Egyáltalán nem tagadta ennek az életformának az értékeit, csak éppen korszerűtlennek és elavultnak tartotta, különösen abban a struktúrában, amelyet együttesen alkottak, és amely összefogta, összetartotta őket. Ahhoz a végkövetkeztetéshez jutott: az autentikus életformának – egy bizonyos belső, lelki és szellemi, műveltségi fok esetében – ebben az időben annyit kell jelentenie, hogy az ember folytonosan, tudatosan és kritikusan átélje és megfogalmazza világának jelenségeit.

Már ebben az időben azt mondta, ami később, hosszú számkivetettségében állandóan motívuma és kifejezője lett kétségbeesése elhárításának, föloldásának: ott künn is van hazája, mert az ő hazája a nyelv, ez esetben a magyar anyanyelv, amelyet tőle semmiféle erőszakos hatalom nem tud elvenni, és amelyből őt semmiféle terror nem képes kiűzni. Fiatal szerzőként szívesen foglalkozott nyelvtudományos munkákkal is, érdeklődése Mauthner-től Saussure-ig terjedt. S kései naplóiban minduntalan Pázmány, Arany, Kosztolányi neve kerül elő, akikre úgy tekintett, hogy megtalálták az ember lehető legfőbb kincsét és menedékét, a tökéletes kifejezés képességét.

Márai Krúdy-könyve (amelyben, mint említettük, Szindbád Krúdy alteregója) a magyar stílbravúrok egyike. A regényt Krúdy hangnemében és elbeszélésformájában alkotja meg. De szinte minden bekezdést, szinte minden mondatot olyan felhanggal telít, amelyben vágyakozás és csodálat szomorkás tréfával és finoman csípős gúnnyal olvad egybe. Íme, néhány példa, a sok közül:

„A hajós [Szindbád] úrnak született, s olyan reménytelenül volt író, oly kevésbé tudta csak megérteni ezt a világot, hogy néha csodálkozott, hogy mit is keres még az emberek között.” (40. l.) „A vidéki s egynémely ritkuló és elhaló pesti vendégfogadóban élt még a régi, úri magyar szívélyesség és vendéglátás hagyománya, a portás oly barátságosan üdvözölte az ismerős vendéget, mintha családtag érkezett volna...” (179. l.) „Már csak az anyákat tisztelte, s csak olyan nőnek csókolt kezét, akinek kézfogásán érzett, hogy pelenkát is mosott életében, s nem áttolja gumikesztyű nélkül, személyesen sulykolni és mosni a szeretett férfi szennyesét. Csak az anyákat tisztelte a hajós, csak nekik csókolt még kezét a városban.” (112. l.) Egy folyton visszatérő s ez álomvilágot jelző kötő- s határozószava a mintha. Erre is egy példa, a számtalan közül: „... az idős hölgy, aki a város megbízásából osztogatta itt a fürdőjegyeket, már ismerte a hajóst. Puha, kövér kezét kinyújtotta az ablaknyíláson át, elfogadta Szindbád kézcsókját, mintha egy vidéki úrilak ablakából nyújtaná kezét e májusi reggelen az arra lovagló ulánustisztnak.” (46. l.)

Érdeemes utalni néhány visszatérő motívumra is. Szindbád nagy előszeretettel teszi a szépet fiatal nőknek, különösen azonban gazdag vendéglősök fiatal özvegyeinek. Ez nem olyan megerőltető számára, mintha lányoknak udvarolna. Mert – jöllehet az asszonyok, akiknek teszi a szépet, szívesen hallgatják meséit, ígéreteit – nem fenyegeti az a veszély, hogy mindezt komolyan is veszik. És Szindbád legszívesebben arról mesél nekik, miként fogja őket híres fürdőhelyekre vagy Bécsbe magával vinni, ahol majd nem a Hotel Sacherban fognak lakni, amelyben minden újjgazdag kereskedő megszállhat, hanem a nagyon előkelő, A Magyar Királynéhoz címzett vendéglőben, s Stephansdom mögött, ahol a pincérek még valódi, előkelő modorban szolgálnak fel, és ahol tudják, mi illet meg egy eredeti, magas születésű nemesurat. Néhány lap után azonban finoman elrejtve tudatja Márai, hogy Szindbád életében sem járt ebben a vendéglőben, és a tengert is csak egyszer látta egészen kicsi gyermekkorában.

Szindbádöt a szerző nem valami szélhámosként vagy hazudozóként állítja be. Szindbád tulajdonképpen egy menekülő álmodozó; abba a fajtába tartozik, amely még mer szép álmokat álmodni. Ámde nemcsak álmodozás ez, hanem Szindbád utolsó, kétségbeesett kísérlete is, amelynek tudata a regény struktúráját, fölépítését is meghatározza: ez ugyanis Szindbád egyetlen napját mutatja be. Ennek a napnak a kora reggelén azzal az erős elhatározással kerekedik föl otthonából, hogy ezúttal vacsorára már otthon lesz, azt feleségével és kicsi lányával együtt költi el, s abból a honoráriumból tálaltat, amelyet majd megírandó tárcájáért kap, s amelyből egyben mizerábilis háztartásának adósságait is kifizeti.

De hát ezúttal is csak a következő nap reggelén kerül haza, s most is üres zsebbel, mivel mindama vendéglőket és kávéházakat, amelyekben igazán jól szokta magát érezni, s mindazokat a társaságokat, amelyekben remekül el lehet beszélgetni, s mindazokat a kis szállókat, ahol délutáni csöndben meditálva jól lehetett pihenni, végiglátogatta. Szinte lopakodva szökik be ómódián berendezett szobájába, merül félálomba, s fel-feldereng neki, hogy nemcsak életformá-

ja, nemcsak világa, hanem önnön élete is a végéhez érkezett. Mint ahogyan az egész regényben, mint ahogyan minden meditációjában és eszmélkedésében, most is két módosított időhatározószó uralkodik: a *már csak* és a *talán még*. Már csak régi házakban és öreg negyedekben élhet az ember igazi életet, s talán még egy-két vidéki városban megelégedésére tölthetné napjait az ember. S található igazi nyugalmat és társaságot, és így tovább, és így tovább. Ezzel a gyöngéden, ironikusan, részvétellel rajzolt, szinte halálba ringató félálommal zárul a regény.

Márai azonban mindkét könyvében nemcsak a Monarchia világa iránti nosztalgiával számol le. Éles megvilágításban ismeri föl, hogy az emberi élet nehéz oldala, ami a mindennapok munkáját illeti, a technikai civilizáció vívmányaival egyre könnyebb lesz; a szellem, a lélek életében viszont a földoldhatatlan, a kérdéses elem a föltartóztathatatlan individualizmussal (és industrializmussal) egyre növekszik az európai kultúrában.

Annyit jelent ez, hogy minden egyes embernek, aki valóban tud gondolkodni, s mer és akar is gondolkodni, egyedül kell feltennie azokat a kérdéseket, és a válaszokat is így kell megpróbálnia. A válaszokat, amelyek az emberi lét értelmére és értékére vonatkoznak, amelyek az emberi élet etikáját és alakítását illetik. Tragikus méltóság ez, és szinte elviselhetetlen felelősség. S hozzá mérhetetlen izoláció, mert a kölcsönös közlés és megértés majdnem lehetetlen.

Ennek a méltóságnak a partjáról s ennek a felelősségnek az oldaláról hódolattal nézi Márai nagy elődjét, Krúdyt, mivelhogy ő még olyan értékeket, mint aminő az együttlét és a társasság, a bensőségesség és a biztonság, az útmutató konvenció és az időkitöltő konverzáció és hasonlók, magának legalább még álmodni mert és tudott. És mivel tudja azt, hogy ez a világ már Krúdynál is csak álomvilág volt, szeretetteljes, megbocsátó, de keserű és gunyoros iróniával tekint reá. Ami fölfogása szerint megmaradt, mint otthon és végső menedék az autentikus élet számára, az nem más, mint a bátor gondolkodás és a gondolat, a lélek, a szellem által megformált nyelv.

A századközép sok nagynevű európai írója vélekedett Máraihoz hasonlóan. Abban igazuk is lehetett, hogy kinek-kinek önmaga mások által el nem végezhető megfogalmazása egyre inkább elengedhetetlen szükség és feladat lesz. De ez nyilván nemcsak az önalakítás, hanem a közalakítás eredményét is magában foglalja. Mert hiszen a legtudatosultabb individualitás a legtudatosabb szociabilitást is jelenti.